

✻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Մ. ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԻ Ն ✻

ՅԱԿՈՐ ՏԷՐ-ՅԱԿՈՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԱՂԵՏԸ

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ

ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԵՐ ԵՒ

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Տպագր. Մ. ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԻՆ

Ե. ՊՈՒԼՍ

1921

ՅԱԿՈՒՔ ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԱՂԵՏՈ

ՔԷՄԱԼԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ, ԿՈՐՄԻ ԵՒ ԱԼԷՔՍԱՆԳՐԱԲՈՒԼԻ
ԱՆԿՈՒՄՆԵՐԸ, ՀԱՅ ԲԱՆԱԿԻՆ ՔԱՅՔԱՑՈՒՄԸ,
ՅԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՒ ՔԱՅՔԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ,
ՊԱՆՇԷՎԻՔԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

(ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ, ԴԻԲԱՆԱԿԻՏԱԿԱՆ ԴՐՈՐ
ԵՒ ԲԱԶՄԱԹՈՒՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ)

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ՝ ԻԲՔԱՅԻ, ՏԷՐ-ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

Տպագր. Ի. ՏԷՐ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1921

Ն Ա Խ Ա Մ Ո Ւ Տ

Հայաստանի վերջին աղէտը այնպիսի վէրք մըն է որ երկար տուն պիտի կոտորայ, եւ պիտի բշրտ, մեր սիրտերը, վասն զի, մեր ամենէն ուժեղ ակնկալութեանց մէկ բաղէին, մեր սիրելի նորաստեղծ հայրենիքը սոնակոխ եղաւ թշնամիէն, զոր կարելի էր մրանգամ բնդ միշտ փրձացնել, եթէ սակայն դաւաճանութիւնը չաճապարէր զինակցիլ Գեաւզիմ Բարապէտի բանակներուն:

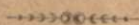
Հայաստանի դէմ թրքական արշաւն ու երկտասարդ հանրապետութեան քայքայումը ահաւոր դէպք մըն է որուն բոլոր մանրամասնութիւնները անձկութեամբ կը վնասուին ժողովուրդէն, ճիշդ այս պատճառով է որ անհրաժեշտ կը համարենք ներկայ աշխատութեամբ ամփոփել եւ համագործելն զօգնել իրարու զէպրերն ու փաստերը:

Այս գործը որ անշուշտ անթերի չի կրնար ըլլալ, աշխատանք երկ կարելի չախով լիակատար ընելու, եւ այս պատճառաւ օգտուած ենք ո՛չ միայն Հայաստանի ու Թիֆլիսի թերթերէն, այլ խորհրդարանական վիճարանութեանց ամիսփոսանքէն, գիւանագիտական զաղանի թուղթերու հրատարակումէն, միլիական հրատարակութիւններէ եւ **Վերջին Լուրի** յատկապէս Հայաստան զրկած եւ վերջին աղէտին սկանաւեռ եղող թղթակցին՝ Գ. Յ. Մուրատի ինչպէս նաեւ ուրիշ իրազեկ անձնաւորութիւններու անձնապէս մեզի տրամագրած ծանօթութիւններէն:

Պիտի զգուշանանք քայքայել վճիռներ արձանելէ, այլ պիտի ջանանք իրողութիւնները ճասամբ վերլուծելով, աւարկայօրէն ներկայացնել եւ նորախցութիւնները թողուլ որ ընթերցողը հանէ:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ
ԱՂԵՏԵՆ ԱՌԱՋ

— I ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Հինէն ի վեր Թուրքերուն համար ամէնէն ատելի բանը եղած է Հայաստանի մը զաղափարը: Անոնք ամէն բանի կը հաւանին, ամէնուն թոյլատու կը դանուին, բայց երբ կարգը հայերու և Հայաստանի գայ, անսովոր մոլեգնութեամբ մը կը փրփրին: Անոնք կը հաւանին ամբողջ Բումէլիի կորուստին, կը վարժուին Իզմիրի անջատման և Փոքր Ասիոյ օտար զրաւումներուն, բայց ահռաներով իսկ կը կուտին երբ կարգը թիզ մը հող տալու գայ Հայաստանին:

Այս պատճառով իսկ Հայկական ամէն շարժում նոյնիսկ զաղափարականը, խեղդուած է արիւնի ծովի մը մէջ: Ապտիւլ Համիտի սրած ջարդի քաղաքականութիւնը սահմակցուցիչ կատարելութեան հասցուցին անոր քաղաքականութեան հարազատները որ կը կոչուին «Արիտասարդ Թուրք»:

Հին կամ նոր Թուրքիա՝ մէկ քաղաքականութիւն ունի Հայոց հանդէպ, — բնաջնջիլ՝ խափանելու համար անոր իրաւապահանջումը: Այս դժոխային մտահոգութեամբ էր որ համաշխարհիկ պատերազմին առթիւ շահագործելով, Թուրքերը ուզեցին արմատապէս լուծել հարցը, աւերելով ու ամաշայցնելով Արեւելեան Նահանգները, և այն ամէն համայնքները որ հայ էին:

Ինչու և այս մոլեգին անհաշտութիւնը:

Այս կը կարծեմ երկու պատճառով.

Նախ՝ որովհետեւ կազմուելիք Հայաստանը այն պատուարն է որ իրարմէ պիտի անջատէր Թուրքիան՝ իր ծնուցիչ մայր-երկրէն՝ Թուրանէն, առ որ կը ձգտին անոնց ամբողջ իտէպները: Հայութիւնը փուշ մըն էր համաթրքութեան կողք միտուած:

Երկրորդ, որովհետև Հայերը երկրին ամէնէն անպաշտպան ու—ցրուած ըլլալուն—տկար տարն ըլլալով, հայոց կոտորածները անպատիժ սրախաղութիւններ գարձած են հինուոց ի վեր, և որովհետև Հայոց «պաշտպան» աէրութիւնները միշտ լքած են մեզ՝ սեփական շահերու ստացումով, թուրքերուն համար անմարսելի է հայկական խլրտումը, այն բնազդական զայրոյթով զոր կը զգան արեւելեան իշխանները՝ սերնդական ստրկուհիի մը ըմբոստութեան առջև։

Այս հոգեբանութեամբ էր որ պարտութեան և զինադուլի կնքումին վաղորդայնին իսկ թուրքերը, պաշտօնական թէ անպաշտօն ամէն միջոցներով ոգորեցան Հայաստանի կազմութեան դէմ, և Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուցած իրենց նշանաւոր յիշատակագիրներուն մէջ բարեհաճեցան հաւանիլ միայն սահմանի պարզ սրբագրութեան մը։

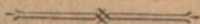
Եւ որպէս զի ժողովրդային հանգամանք մը տրուի թուրքիոյ բաժանման դէմ եղած բողոքին, կազմուեցան Բումեյիի և Անաստի իրաւակներու պաշտպան միութիւնները որոնք սկսան բողոքել նաև Հայաստանի մը կազմութեան դէմ, պնդելով որ այդ հոգեբուն մէջ Հայ չկայ, այլ միայն ի սլամներ։

1919 Յուլիս 23ին Էրզրումը մէջ համաժողով մը կազմեցին պատմական հայկական նահանգներու իսլամ կազմակերպութիւնները և Էրզրումի այս համաժողովն էր որ եղաւ կորիզը միլիտի շարժման որ նոյն Անպտեմբերին Անուստիա դումարուած համաժողովին որոշմամբ յանգեցաւ Քէմալական կառավարութեան հաստատման։ Այս համաժողովները քուէարկեցին օսմանեան երկրին անկեղծութիւնը և 1919 Հոկտեմբերին Մուսթաֆա Քէմալ յիշատակագիր մը յանձնելով Ամերիկացի զօրավար Հարոլդտի կ'ըսէր թէ «Օսմ. հայրենի կը հանսրուին կայսրութեան այն բարեկրքներու որոնք Բ. Դրան և Դաշնակիցներու միջև 918 Հոկտ. 30ին կնքուած զինադուլի պահուն կը զտնուի իր քրտակսն իրապետութեան սակ»։

Այսպէս, թուրքերը կը հաւանէին կորուստին միայն այն տեղերուն զոր թշնամին սուրով գրաւած էր, իսկ մերժելով

Իզմիրի, Թրակիոյ, Կիլիկիոյ և Հայաստանի մասին ըլլալիք
 ա և է անջատողական կարգադրութիւն, կը սպառնային
 ցվերջ կառել այդպիսի ձեռնարկներու դէմ:

Այսպէս ուրիմն, ինչպէս Ապտիւլ Համիտ և Իթթիհատ,
 պարտեայ Թուրքիան ալ իր մահամերձիկ տագնապներուն
 մէջ կը վճռէր չտալ Հայաստանը: Անատոլուի կառավա-
 րութեան կազմութեան նպատակներէն մին էր նաև սաղմ-
 նուող Հայաստանը վիժեցնել և պայթեցնել:

2—ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԷՄ ՅԱՐՁԱԿՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Թուրքերը յուսահատած արեւմուտքէն, բնականաբար
 ուղեցին իրենց քայքայուած քաղաքականութիւնը գորաց-
 նել Խորհրդային Ռուսիոյ մերձենալով:

Երբ Պալչէվիքներու միանային՝ իրենց ճակատագիրը կա-
 պած կ'ըլլային մեծ ազգի մը որ կրնար շաշուեյարդարի պա-
 հուն նպատակ իրենց: Ասիկա կրկնութիւնն էր 914ի «Ի-
 մաստութեան» որով Իթթիհատ երկրին ճակատագիրը կա-
 պեց Գերմանիոյ բաղղին: Իսկ Մոսկուա ալ կրնար օգտուիլ
 թրքական այս ինքնամատոյց մեծարանքէն, սպառնալիք մը
 աւելի իրեւու համար «քարթիթալիստ» Եւրոպայի կողմն:

Բայց Քէմալի ձեռքը Լէնինի ձեռքին զօգելու համար
 հարկ էր վերցնել Հայաստանը: Այս պատճառաւ Անատոլուի
 կառավարութիւնը 920ի սկիզբը սկսած էր գործնապէս դրա-
 զիլ Հայաստանի արշաւանքին ծրագրով: Ասիկա կը փայ-
 փայէր նաև «երեք գաւառ»ներուն Թուրքիոյ կցումին իրենց
 երազը որ 918ին իրականացած էր պահ մը:

920 Ապրիլ 20ին էր որ Էրզրումի մէջ Քարապէքի
 գաշինք մը կը կնքէր Ազրպէճանի հետ, փոխադարձ օգնու-
 թեան հիմին վրայ: Թուրքիա յանձն կ'առնէր զինուորական
 միջամտութիւն այն պարագային երբ Հայաստան յարձակէր
 Ազրպէճանի վրայ, իսկ Ազրպէճան նոյնը պիտի ընէր երբ

Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները տրուէին կամ կցուէին Հայաստանի :

Մայիսին Էնկիւրիի պատուիրակները Մոսկուա կ'երթան ինչ նամածայնութիւն մը կ'ընելու համար :

Այս պահուն, հայկական ճակատի հրամատար Քեազլոմ Բարա Պէքիը փաշա արդէն իսկ կ'աւարտէր իր զինուորական պատրաստութիւնները և կը հեռագրէր Մուսթաֆա Բէմալի թէ, Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող իսլամական ջարդերը դադրեցնելու և հայկական բանակին դէպի էրզրում արշաւը արգիւելու համար պէտք է անմիջապէս գրաւել Սարը Ամիշը և Սողանլըի կիրճերը :

Այս յարձակման ծրագիրը քննուելով գործադրութիւնը յարմար դատուեցաւ և Յունիս Տին հրաման տրուեցաւ Քարապէքիի պատրաստուելու յարձակողականի :

Նոյն միջոցին Մոսկուայէն վերագործաւ թուրք պատուիրակներէն մէկը, իրեն հետ բերելով Ռուս արտաքին գործոց քօմիտէր (նախարար) Չիչէրինի նամակները, ուղղուած էնկիւրիի նախարարներուն և ազգ. ժողովին, որով կը յայտնուէր թէ Պարսկաստանի, Հայաստանի և Թուրքիոյ սահմաններուն հարցը ուսու կառավարութեան միջամտութեամբ և գիւանագիտական միջոցներով կարգադրել կարելի ըլլալով, Ռուսիա չէր փոփաքեր որ յարձակողականներով խնդիրը լուծուի :

Սակայն Թուրքերը այն առարկութեամբ թէ երեք գաւառներու (Կարս, Արտահան և Պաթում) մէջ թրքական արշաւը յարձակողական չի նշանակեր, վասն զի անոնք ըստ Պրէսթ Լիթովսքի դաշնագրին, ուր սամիթական Ռուսիա ալ ստորագրութիւն ունէր, Թուրքիոյ կը պատկանէին, հրամայեցին սրագորէն գործել Հայաստանի դէմ :

Քեմալականք այսպիսի անակնկալ և արագ շարժումով մը կ'ուզէին կատարուած իրողութեան մը առջև գնել Մոսկուան գոր գիւանագիտական առարկութիւններով պիտի օրօրէին, մինչև որ Կարսը ձեռք ձգէին :

Եւ անգամ մը որ այս բանը յաջողէր, պիտի միանային Ազրպէճանի, ու անով Միջին Ասիոյ թուրքերուն, ու

Վերի կարգը, սո՛ւրի վրայ, ձախէն աջ

1. Գնդապետ Ծահիսարունի (Երևանի հրամանատար) 2. Գլխապետ Եսիկարեան (Սարգսյանի ձախէն վրայ), 3. Սպայակոյտի զնդապետ Վեֆիկեան (Կարսի մեջ գերի ինկած), 4. Գնդապետ Բարսաղեան Ապագեան, 5. Պ. Աւետեան, 6. Տեղակալ Ստեփանեան (Պարուսի հիւպատոսի փոխարինող), 7. Գնդապետ Լազարեան (Ա. հեծելազորաց գունդին մեջ):

Միջին կարգը նստած, ձախէն աջ

1. Դրօ, 2. Զօր. Սիլիկեան (Պատերազմական նախարարի օգնական), 3. Փոխ-զնդապետ Տեր-Օհանեան (Զանկիսպազարի կոխակերու սպայակոյտի պետ), 4. Զօր. Կարապետեան (Բնիկ. հրամանատար), 5. Զօր. Բիրուսեան (Կարսի հրամանատար գերի), 6. Գնդապետ Զալիսեան (Ռուսիա կը զրկուի այժմ):

Վարի կարգը, պառկած, ձախէն աջ

1. Սարգիսեան (?) հերոսաբար մեռած, 2. զնդ. Արսէն Ծահրազեան (Զանգեզուրի եւ Զանկիսպազարի հերոս)

Այս լուսանկարը կը ներկայացնէ Հայաստանի զինուորական միութիւնը, կազմուած 1917ին

բով, պիտի կրնային ի հարկին խիտ ուժ մը կազմել պալչէ-
վիքութեան դէմ, և անոր հետ համաձայնիլ աւելի նպաս-
տաւոր պայմաններով:

Բայց հիւսիսի արջը չէր քնանար...:

3—ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՌՈՒՍ. ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

1920 Յունիս 18ին էր որ թուրքերը գործողութեանց
սկսան Օլթիի շրջանին մէջ: Սակայն Հայաստան որ տեղեակ
էր խմբմանց, հակայարձակումի նրաման տուաւ իր զօրքին:
Հայ զօրքը ուժգին թափով յարձակեցաւ և Օլթիի շրջանը
մաքրեց Քարապէտի զօրքերէն:

Յունիս 24ին Էնկիւրիի կառավարութեան կողմէ Պէքիւր
Սամի կ'առաջարկէ Հայաստանի կառավարութեան դադրեցը-
նել հայկական զօրքերու արշաւը Օլթիի մարզին մէջ, իբր
թէ այդ մարզը թրքական հող եղած ըլլար...:

Սափիէթական Ռուսիա տեսնելով որ թուրք բանակը,
հակառակ Չիչէրինի բաղձանքին, բանի գործողութեանց ձեռ-
նարկած է, և նկատի առնելով որ թրքական կանխահա-
ժաւարում մը կրնար իր հաշիւները խանդարել, աւելի լրջու-
թեամբ վերաբերուեցաւ: Յատկապէս զրկուած սափիէթական
պատուէրակ մը էրզրումի մէջ տեսակցեցաւ թուրք պատ-
ուիրակութեան հետ և պահանջեց վճարուիլ դադրեցնել Հա-
յաստանի դէմ արշաւանքը:

Թուրքերը, ստիպուած, կասեցուցին իրենց շարժումը,
և Էնկիւրիի ազգ. ժողովը որոշեց Պէքիւր Սամիի նախագա-
հութեամբ մարմին մը զրկել Մոսկուա, բանակցելու՝ Հա-
յաստանի վերաբերեալ խնդիրներու և Գաշնակիցներու դէմ
միասնական գործունէութեան ծրագիր մը գծելու համար:

Պատուիրակութեան մեկնելէն առաջ Էնկիւրիի մեծ ազ-
գային ժողովին անունով Մուսթաֆա Բէմալ հետեւեալը
հեռագրեց Չիչէրինի.—

«Մենի հաճոյքով ծանօթացուիք Ռուսաստանի Խորհրդային հանրապետութեան արտաքին գործոց ժողովրդական ֆոլիսիքի 1920 յունիսի 3ին Թորքիոյ ազգային մեծ ժողովի ակունով ուղղուած նամակի բովանդակութեան հետ: Ի պատասխան պատիւ ունեիք հաղորդել հետեւեալը.

1. Թորքիոյ վերաբերեալ գրութիւնները կը կազմեն հիսնք մեր անկեղծ ու բարձր սկզբունքներուն: Մենի կը կոռիւք արեւմտեան պետութիւններու հետ բացառապէս ակնը հաւար, որ անոնք խոչընդոտ կը հանդիսանան այդ սկզբունքներուն կիրառման:

Երբ որ կ'ապահովուի անկեղծ եւ գործնական հող, մենի անբողոքութեամբ կը գործադրեմք զայն կեանքի մէջ:

2. Մենի սիրայօժար կերպով կ'ընդունեմք Ռուսաստանի Խորհրդային հանրապետութեան միջնորդութիւնը Հայաստանի եւ Պարսկաստանի հետ սահմաններ որոշելու գործին մէջ եւ անհրաժեշտ կը համարեմք դիտակցիտիւնով շտակելու պիւններու միջոցով շուտէլ այդ խնդիրը:

3. Մենի կը փախանք հարեալ անվիճելի Թորքիոյ հողատարներու ժողովուրդին կոտորածի ենթարկուելէն ուր արեւմտեան եւրոպացիներէն իրենց յատուկ սխտեմով, արհեստիտի խելակցութիւններ ու մեծատեսութիւններ են անցնում:

Այդ դրութիւնը վերցնելու համար մեզ անհրաժեշտ էր շուտախոյր կերպով գրաւել այդ երկէ շրջաններու (Կարսի, Պարսի եւ Արսահանի) մէկ քանի կէտերը, բայց ձեր համակի հետեւանքով մենի յետագեցիմք այդ գործողութիւնները:

Կը խնդրեմք դարեւցնել Հայերու յարձակումները մեր ժողովուրդի վրայ եւ շուտով ներկայացնել ձեր առաջարկը միջնորդութեան համար:

4. Խորհրդային Ռուսաստան մեկնող մեր զիազօր ներկայացուցիչները ձանքան են եւ կ'ապանեն Էրզրում: Մենի զիազօրում են հաստատելու ֆարսիտի կայուն յարաբերութիւններ Խորհրդային հանրապետանց հետ: Մեր բարեկամական կապը Խորհրդային հանրապետութեան հետ ուշացել է մեր հարեւաններու կողմէ յարմարում դժուարութիւններու պատճառ

նով: Մենք շատ կը ցանկանայինք փութացնել այդ կասկի հաստատումը, կը խնդրենք շատ կարեւորն աշակցութիւն՝ Խորհրդային հանրապետական կողմէ:

Կը ապաստենք խորհրդային հանրապետական շրջաններ կախարհացեցեցներու զայրուսիւն, միաստիակ անդամներով միասին:

4. Մենք չենք տանձնակալակութիւն մեր փրկութեան եւ անկախութեան պաշտպանութեանը, այլ խոչընդոտներ կը ստեղծենք արեւմտեան կերպիւններու դէմ, որպէս զի անոնք բոլոր ժողովուրդը խաղաղիք չի դարձնեն իրենց ձեռքը: Մենք հաւատարմութեամբ ենք որ այսպէսով մենք կը ծառայենք համայն մարդկութեան: Մենք բարդաւոր ենք այն յոյսով որ կարող ենք գործնական հետեւանալներ ապաստել միացեալ Ռուս եւ Թուրք ժողովուրդներու սերտ քարեկաւմութեան:

Արտաքին գործոց Պ. Ժողովրդական ֆոլիսեր. եւ բարդաւոր եւ հաղորդելու որ ինչպէս Թուրքիոյ ազգ. ժողովրդ, այնպէս ալ բոլոր ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունենք մեր ջրած խոստումը որ է կասկ հաստատել խորհրդային հանրապետականի հետ:

Առանձնապէս մեծ նշանակութիւն սպասուած, ազգ. ժողովրդն ու բոլոր ժողովուրդը իր անհուն բերկրակներ կը յայտնեն Ձեր՝ դեպի Թուրքիան սաճած հասակակրակներն առթիւ՝ ներկայ պատերազմին մէջ:

Ազգային ժողովի նախագահ

ՄՈՒՍՔԱՅԱՒ. ԲԷՄԱԼ

4 — ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՇԵՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի դէմ արշաւանքին արգելուելը ընդհանարաբանգործ չպիտի թողուր Լենինը իր կառավարութիւնը: Ընդհակառակը, անիկա փութացուց ուսուցիչութեանը համաձայնութիւնը:

Արդէն մասնաւոր թուրք պատուիրակութիւն մը մեկնած էր Մոսկուա ուր Չիչերին սիրալիք ընդունելութիւն մը ըրաւ

անոր, վասնզի այդպէսով պալչէ՛վիքեան զաղափարը Միջերկրական փոխադրելու հնաւորութիւն կը ստեղծուէր: Թուրք նախկին կայսրութեան ազգայնական ժառանգորդը ուսական նախկին կայսրութեան համայնավար ժառանգորդին հետ ձեռք ձեռքի պիտի տար՝ «հասարակաց թշնամի»ին՝ եւրոպական էմբէրիալիզմին դէմ: Ասոնք իրար զօրացնելով իրենց պայքարը զօրացուցած պիտի ըլլային: Թուրքիա՝ իր կոնակը պիտի ապահովէր, իսկ Ռուսիա կովկասը պալչէ՛վիքացնելու լաւագոյն զէնքը ձեռք պիտի առնէր: Երկու լարախաղացներ էին անոնք, նոյն թելին վրայ խաղացող:

Մոսկուայի բանակցութեանց հետեւանքով հետեւեալ հիման վրայ համաձայնութիւն մը կնքուեցաւ խորհրդային Ռուսաստանի և ազգայնական Թուրքիոյ միջեւ. —

1. — Թուրքիա կը յայտարարուի անկախ:

2. — Թրական անվիճելի հողամասերը պիտի կցուին Թուրքիոյ:

3. — Արաբիա եւ Սուրիա անկախ պետութիւն կը հրաշակուին:

4. — Թրամպասանը, Քիւրեսիսքանը, Լազիսանը, Պարուսի շրջանը եւ Թրակիան իրենց ժողովուրդին ֆաէով վրձնուելիք հակասագրին պիտի բողոքին. հանրաժողով պիտի կատարուի երբ բոլոր փախսականներն ու գաղթականները վերադառնան իրենց տեղերը:

5. — Ազգային փոքրամասնութեանց պաշտպանութիւնը:

6. — Նեղուցներու հարցին լուծումը պէտք է բողոքի Սեւ Մովի ափուկը գտնուող պետութեանց:

7. — Օսարներու սննեսական հակալեռին, քաբիբլլասիօսներու, եւ սննեսական ազդեցութեանց շրջանակներու ջրնջում:

8. — Հայաստանի եւ Պարսկաստանի հետ սամմանագծման առթիւ պէտք է հիմ ծառայեն ազգերու ինքնորոշման եւ մեծամասնութեան սկզբունքները: Խորհրդային Ռուսաստան պատրաստ է շահագործուած կողմերու հրաւերով, կատարել միջնորդի դերը, սամմանագծմանց առթիւ:

5 — ՀԱՅԵՐԸ ԻՆՉ ԿՐՆԷԻՆ ԱՅՍ ՊԱՀՈՒՆ

Դաշնակիցները կ'ուզէին որ Կովկաս պատնէշ մը ըլլայ պալչէվիքեան յորձանքին դէմ: Այս պատճառաւ քաղաքական պղտոնական քաջադերանքներ կ'ընծայէին անոնց, հակառակ անոր որ ռուսակրակորիւնը հօգոր էր Վրաստանի, Հայաստանի և Աղբալէճանի մէջ ալ: Եւրոպայի համակրանքին ձրի հաւաստիքներէն մին կղաւ 920ի սկիզբները գոյապիս (de facto) ճանաչուամը Կովկասեան երեք հանրապետութեանց: Ասով անոնք քայլ մը առաջ քաշուած կ'ըլլային դէպի միջազգային պաշտօնականացում:

Ասկայն այս քայլն իր հակահարուածը ունեցաւ: Պալչիվիքները Եւրոպայի խօսքի ղէնքերուն, զրական ղէնքերով պատասխանեցին: Ճգնեցին Հիւսիսային Կովկասը, մտան Տաղսթան, և ճնշելով Աղբալէճանի վրայ, զայն պալչէվիքացուցին և ձեռք գրին Պաղուի նախահորերուն, որոնց համար միջազգային մրցակցութիւն մը կար: Ապրիլին խորհրդային կ'ըլլար Իսլամ Աղբալէճան:

Այս հարուածին ցնցումները տարածուեցան նաև Վրաստան և Հայաստան, որոնք, մտաւոր հսկայական վտանգին ու Համաձայնական քաղաքականութեան հետանկարին միջև տատանելով, չկրցան վճռական շարժումով մը այս կամ այն կողմը հակել: Պատճառը պարզ էր: Դաշնակիցները չէին կրնար զօրք գրկել Կովկասի լեռները. բնիկ ժողովուրդին պաշտպանութեան համար, իսկ Ռուսերը կը սպաննային կըլանել նորակազմ այդ փոքր պետութիւնները:

Վրաստանը իր քաղաքական ճարպիկութեան նոր ապացոյց մըն ալ տուաւ անմիջապէս բանակցելով Մոսկուայի հետ և կնքուած պայմանագրով մը իր անկախութիւնն ապահովեց, կարենալով գոնէ բաւական ժամանակի համար հետու պահել պալչէվիքեան վտանգը իր հողէն:

Երբ Աղբալէճան խոնարհած էր և Վրաստան իրաւախոն, Հայաստան ալ ստիպուած էր շարժիլ քիչ մը այդ ուղղութեամբ: Զիչերինի հրաւերին վրայ Երեւանի կառավարու-

թեան կողմէ Խորհրդարանի նախագահ Պ. Լեւոն Շանթի գլխաւորութեամբ մարմին մը գնաց Մոսկուա և սկսան խօսակցութիւն մը որ չի վերջացաւ ամիսներով և հայ պատուիրակութիւնը վերագարծաւ ձեռնուեալն ։

Հայաստան որ ընդհանուր պատերազմի սկիզբը ինքզինքը զոհարեցած էր Դաշնակիցներու կողքին կանգնելով, կը ջանար խտտօրէն հաւատարիմ մնալ Եւրոպական քաղաքականութեան, քանի որ թրջահատանը—Հայկական պահանջմանց առանցքը—գերազանցապէս ու միայն պիտի լուծուէր յաղթական Եւրոպայի կողմէ, որ ամէն նիւթական ու բարոյական քաջալեր կը խոստանար երիտասարդ Հայաստանին ։

Մինչ այս մինչ այն, նոյն պահուն էր որ էնկիւրբի և Մոսկուա կը համաձայնէին...

Թէ Հայաստանի կառավարութիւնը թուրքերուն այս մերձեցումը գիտնալով հանգերձ—մերձեցում որուն նրպատակներէն մին Հայաստանի գէժ էր,—ի՞նք էր որ աւելի անհաշտ եղաւ թէ Լէնինի կառավարութիւնը, այդ մեղի անյայտ կը մնայ ։ Միայն թէ, Հայկական կառավարութիւնը պատասխանատուութեան ծանրութեան մը տակ կ'իջնայ, եթէ իսկապէս կարելի էր Վրաստանի պէս դաշինք մը կնքել Պալշէվիկներուն հետ և չի կնքեց, անիմաստ ու անհեռատես պնդութեամբ մը ։

Պահ մը նոյնիսկ խնդիր ծագեցաւ Երեւանի և Մոսկուայի միջեւ այս առթիւ ։ Չիչէրին որ դադրեցուցած էր Մոսկուայի բանակցութիւնները, պահանջած էր որ անոնք փոխադրուին Երեւան ։ Բայց հայկական դաշինքը մերժած էր անմիջապէս սկսիլ պալշէվիկեան պատուիրակ Լրկրանի հետ խօսակցութիւնը, մինչեւ որ Պ. Շանթի պատուիրակութիւնը դառնալով իրազեկ ընէր զինքը բանակցութեանց ընթացքին ։

Այսուհանգերձ, պալշէվիքեան այիքը որ Մայիս մէկին յանկարծ պայթած էր ուժգնութեամբ մասնաւորաբար Ալեքսանդրապոլի մէջ և խիստ զսպումի մը ենթարկուած էր, իբհետքերը կը պահէր Հայաստանի ամէն կողմը ։ Մասնաւորաբար արեւելեան սահմանին վրայ, խմորումները կը շարունակուէին սպառնական հանգամանքով մը ։

6 — ՀԱՅ - ՊԱԼՇԷՎԻՔ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԸ

Մինչ մէկ կողմէն Լրկրան Երեւանի մէջ կը ջանար Հայաստանը հպատակեցնել, միւս կողմէ քաղաքական այս ձեռնարկին ուժ կու տային խորհրդային զօրքերը, որ կը շարժէին գէպի հայկական սահմանները: Կոիւր սկսած էր Հայոց և Ռուսաց միջեւ:

Իրերու արտաոց գուգադիպութեամբ մը, այն պահուն երբ Հայաստանի ներկայացուցիչը Սէվրի մէջ օգոստոս 10ին, հզօրներու հետ աթոռակից, կը ստորագրէր Հայաստանի միջազգային նուիրագործման վճահան մուրհակը, — Թրքական դաշնագիրը, — անդին նոյն օրն իսկ, Երեւանի մէջ, Լրկրանի և հաղորդակցութեան նախարար Արչակ Զամալեանի ու խնամատարութեան նախարար Արտաշէս Բարալեանի միջեւ կը կնքուէր զինագաղարի դաշինք մը, հետեւեալ պայմաններով.

Խորհրդային Ռուսաստան կ'ընդունի Հայաստանի կասարեալ անկախութիւնն ու ինքնօրէնութիւնը:

Օգոստոս 10ր ժամը 12ին կը գաղրին ռազմական գործողութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի զօրերուն միջեւ:

Ռազմական գործողութեանց դադարման հետ միասին կը դադրին նաև զինուորական ուժերու ամեն տեսակի խմբաւորում, երկու կողմէն եւս, ինչպէս վիճելի նոյնպէս սահմանամերձ երջաններու մէջ:

Հայաստանի և Ազրայեանի միջեւ գոյութիւն ունեցող հողային վիճելի հարցերու խաղաղ լուծումը հիմք պիտի կազմէ, Հայաստանի Հանրապետութեան և Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ կնքուելիք հաճութեան պայմանագրին:

Շանթախի և ձուլձայի երկաթուղիին շահագործման իրաւունքը վերապահուած է հայկական երկաթուղային վարչութեան:

Սպիտեակի մուսաստանը իր չեզոք (այսինքն ոչ բուրբ և ոչ ալ հայ) զօրերու միջոցով ժամանակաւոր կերպով պիտի գրաւէ Նախիջեւանը, Զանգեզուրը և Ղարաբաղը: Այս

գրաւումը սակայն չպիտի կանխորոշէ այդ հողամասերու վերջնական բաղդը:

*
*
*

Այս դաշնագրով սակայն չէին մարած հայեւոուս թշնամութիւնները:

Պայշէվիք «չէզոք» զօրքերը մտնելով այդ հողամասերուն մէջ սկսան իրենց սովորական գնդակահարման, հաւլածանքի և թալանի քաղաքականութիւնը: Անոնք նոյնիսկ զինուորապետներն սեղացիները և զրկեցին հեռաւոր ճակատներ:

Ղափանի ժողովուրդը որ ինքզինքը կը կառավարէր իր ուժով, մերժած ըլլալով օտար միջամտութիւն, Պայշէվիքները զինուորական գործողութեանց սկսան անոր դէմ:

Զանգեզուրի մէջ Հայերը կռիւի մտան ռուսական զօրքերու հետ:

Ազերի և թուրք գործակալներն ու զօրքեր ալ գործի կը խառնուէին յաճախ Ռուսերու հետ, այնպէս որ, նոյն չէզոք գօտիներուն և շրջակայ հայկական հողամասերուն մէջ դժգոհութիւնը, խտտութիւնը, ըմբոստութիւնը մշտական խառնարանի մը պէս կ'եռեւեփէր սպաննալից:

Հայերու և Ռուսերու յաւերժացօզ այս պայքարը ի նպաստ իրեն շահագործելու համար այնքան լաւագոյն առիթ մը կրնա՞ր անտես ընել Էնկիւրիի աղուէսը, որուն դունջը քանի մը ամիս առաջ լաց մնացած ու պոչէն ետ քաշուած էր, երբ փորձուած էր մտնել հայկական այգին:

Ուստի, Անատոլուի կառավարութիւնը օրակարգի վրայ հանեց դարձեալ հայկական արշաւանքը:

7—ԴԻՄՈՒՄ ՀԱՅԵՐՈՒ ԶԵՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Թուրքերը միլի շարժումը ստեղծած էին անգործութեան մատնելու համար լաղթական Եւրոպայի պարտադրելիք հաշտութեան դաշինքը: Եւ որովհետեւ ինչ որ գէնքով կարելի է ձեռք բերել, նախապատիւ է միշտ դիւանագիտութեամբ շահիլ, անոնք ճշողական մասնակի միջոցներով և Մոսկուայի հետ իրենց համաձայնութիւնով, կը յուսային մեղմացել Հայոց մոլեռանդ համաձայնասիրութիւնը:

Ուստի, մէկ կողմէ կրք Պալշէվիքներն ու Ազէրիները արեւելքէն կը ճնշէին Հայաստանը, ինքք, Քէմալի կառավարութիւնը շարունակելով հանդերձ հայկական սահմանին մէջ Թուրքերն ու Քիւրտերը գրգռելու և զինելու իր քաղաքականութիւնը, կը ջանար դիւանագիտութեամբ ալ գործել:

Իր նպատակն էր Հայաստանը շահիլ եթէ կարելի է առանց արիւնհեղութեան և նոյն խակ յանձնառու էր իր յաւակնութիւններէն զիջումներ ընել, որպէս զի Հայաստանը բաժնուի Դաշնակիցներէն և եթէ բարեկամ ալ չըլլայ, գէթ բարեացակամ և վտանգելի չէզոք մը դառնայ:

Այս պատճառաւ օր մը Երեւան հասած էին երկու թուրք պատուիրակներ, որոնցմէ մին կը խօսէր յանուն Պոլիսի և միւսը յանուն Էնկիւրիի:

Անոնք ըսին հայկական կառավարութեան.

— Ձեզի հետ հաւաձայնելու համար մենք միաբան ենք: Էնկիւրիի ըրածը Պոլիս կ'ընդունի, Պոլսոյ ըրածը Էնկիւրի չի մերժեր: Որուն հետ որ կ'ուզէք համաձայնեցէք: Այդ համաձայնութիւնը լնդունելի սիտի ըլլայ հաւասարապէս թէ Ֆէրիտ փաշային և թէ Մուսթաֆա Քէմալ փաշային համար:

Այս պատուիրակները մէկ պայման ունէին Հայոց համար.— Մերժեղ Սիվրի դաշնագիրը և Հայաստանի սահմաններուն մասին պայմանագիր մը կեմից:

Անոնք կ'առաջարկէին սա տեսակ սահման մը. Երեւան և սն հանրապետութիւնը պիտի ընդարձակուէր դէպի Վան և անկից գէզի հիւսիս բարձր ա ու պիտի հասնէր Սե. Ծով

ուր Բիղէի նաւահանգիստը պիտի թողուէր Հայոց, սակայն
Էրզրում քաղաքը պիտի մնար Թուրքիոյ :

Անոնք կը ջանային համոզել այս սահմանին առթիւ յայտ-
նելով թէ արդէն Սան Բէմոյի խորհրդածողովին մէջ Իտա-
լիա պնդած էր Էրզրումը Թուրքերուն թողու պէտքին վը-
րայ որպէս զի միջնաբերդ մը ըլլայ ուստիան հոսանքին
դէմ, և թէ, իբր թէ Անգլիա ալ հակառակ չէ կղեր այսպի-
սի ծրագրի մը :

Սակայն այն պահուն երբ Դաշնակիցները Օգոստոս 10ի
դաշինքով արդէն Հայաստանի հողամաս կը հռչակէին Վանի,
Էրզրումի, Պիլիլիսի և Տրապիզոնի նահանգները ամբողջովին
կամ մասամբ, բնականաբար ո և է հայկական կառավարու-
թիւն չէր կրնար իրաւախոհ ըլլալ այնպիսի առաջարկի մը
որ սահմանեալ հողամասին հազիւ մէկ փշրանքը կուտար
միայն :

Թուրք պատուիրակները երկար փաստարանեցին իրենց
պահանջը : Պնդեցին թէ Հայաստան կրնայ ըլլալ որ զղջայ,
թէ՛ Համաձայնականք հակառակ խտատումներու ո և է իրա-
կան օգնութիւն չեն ընձեռեր, քանի որ քանիցս յայտարարե-
ցին թէ չեն կրնար զոհողութիւն ընել ուրիշներու համար,
թէ Հալերը խորհրդային Ռուսաստանն ալ իրենց թշնա ի
դարձուցած են Պալչէվիքներու դէմ հալածանքով, և թէ՛
Ռուսիա ու Թուրքիա իբր երկու դաշնադիր կողմեր, երբ
սեղմեն Հայաստանը երկու կողմէն, այն ստեն, փճացումը
վերջնական պիտի ըլլայ :

Այս բոլոր պատճառարանութիւնները, որքան ալ ճշ-
գութիւններ պարունակէին, չէին կրնար իր գոյութեան ե-
րկըր Դաշնակիցներու զլանին վրայ դնող հայութիւնը տար-
համոզել և հեռացնել զայն իր երկարամեայ քաղաքականու-
թենէն, որ էր միշտ քաղաքակիրթ Եւրոպայի հետ ըլլալ և
իր ճակատագիրը կապել անոր անխնին :

Ահա թէ ինչո՞ւ Թուրք պատուիրակները մեկնեցան Ե-
րեւանէն իրենց հետ տանելով բացարձակ մերժում :

(Այս բանակցութիւնը թէեւ զաղտնի մնացած է, սակայն Երեւանի
Խորհրդարանին յոյ. 11ի նիստին մէջ ինչորոյ առարկայ էրա՞ է.)

8. — ԱՐՇԱԻԱՆՔԻՆ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Թուրքերը այլևս ժամանակը հասած համարեցին զործի սկսելու : Հայաստանի դէմ արշաւանքը իրենց կը ժպտէր հետեւեալ պատճառներով .—

Ա. — Բանալ դէպի Թուրան և դէպի «դաշնակից» խորհրդային Ռուսաստան տանող ճամբաները :

Բ. — Ապահովել Ազրպէճանի հետ իր միացումը , որով , պիտի կրնար , ի հարկին , սեղմ ուժ մը կազմել ի նպաստ կամ ընդդէմ Պալշէվիքութեան , պարագաներու պահանջմանց համաձայն ,

Գ. — Ճշգմել Հայաստանը և այսպէս լուծել Հայկական Հարցը իր սուրին ծայրովը , Սէվրի դաշնագիրը պատռուած հոչակելով :

Դ. — Եթէ չի կարենար իսկ բնաջնջել Հայաստանը , գէթ դրուելով կորսը կամ շրջակայքը , արգիլել Թրքահայաստանի նահանգներուն կցումը Երեւանի հանրապետութեան :

Ե. — Առանց պատերազմի բազըր յայտնի ըլլալու , ճընշում բանեցնել որպէս զի Հայերը ինքնաբերաբար հողային զբջուճներ ընեն և համաձայնին :

Զ. — Աւարտելով հայկական ճախտին վրայ զործողութիւնները , այնտեղի զօրքերը փոխադրել հելլէն ճակատը , հոն կատարելու համար վճռական և միահամուռ յարձակում մը :

Է. — Դարմանել արեւմուտքի կողմը իր կրած գինուորական պարտութիւնները , որոնք թէ Էնկիլբէրի իշխանութիւնը վարկարեկելու և թէ զօրքը բարոյակցելու հանգամանքն ունէին : Թուրք զօրքը դիւրին Հայ «որս»ին վրայ տարած յաղթանակով մը պիտի կրնար թէ իր բարոյականը բարձրացնել և թէ՛ կառավարութեան վարկը :

Ը. — Թրքական իշխանութիւնը տարածել Մասիսի և Բարթոզի շրջակայքը բնակող իսլամներուն վրայ , որոնք իրր թէ մշտական հալածանքի ենթակայ էին հայկական իշխանութեանց կողմէ :

Թ. — Զրազեցնել հայկական ուժերը որպէս զի Ազրպէ-
ճան կարենայ ազատօրէն գործադրել Հայոց հետ վիճելի հո-
ղամասերու մասին իր ծրագիրները :

Այս բազմաթիւ հետանկարներով էր սր Թուրքերը կը
փորձուէին Հայաստան արշաւել :

— 9. ՔԱՐԱ ՊԷՔԻՐԻ ՅԱՐՈՒՑԱՄ ՎԷՃԸ

Սակայն այդ պահուն յանկարծ վէճ մը ծագեցաւ Մուս-
թաֆա Քէմալի ու Քարապէքի ընդեւ : Ինչպէս սովորու-
թիւն է, կ'երեւի ազդեցութեան պայքար մը պայթեցաւ եր-
կու պետերուն միջեւ : Քարապէքիք և Սերաստոյի զօրամա-
սին հրամանատար Սարահէտաֆին ո՛վ գիտէ ի՛նչ պատճառնե-
րով նախ համամիտ չեղան, Հայաստանի դէմ արշաւանքի մը :
Այս անհամաձայնութեան մասին այնքան զրոյցներ կ'ան որ
իբր թէ Քարապէքիք հռչակեց իր շրջանին անջատու մը էն-
կիւրիէն :

Աւելորդ է ըսել թէ այս բոլոր լուրերուն ճշգութիւնը
կարելի չէ մեղի համար հաստատել, միայն թէ, կ'երեւի
այս վէճին միջամտած է էնկիւրիի Ազդ. Ժողովը որ Օզոսա.
Ղի նիստին մէջ զրազած է այդ խնդրով և հետեւեալը
զրած Քարապէքիքի : (Ասիկա Երեւանի Ռազմիկ պաշտօնա-
թերթին ստացած տեղեկութիւնն է)

« Ժողովը նկատելով կացութեան փափկութիւնը և այն
վտանգը որ առաջ է եկած Յունաստանի յանկարծական յար-
ձակումով, երբէք չէ յուսահատած իր բռնած գիրքին համար,
քանի որ Էրզրումի համազումօրէն ի վեր նկատի ունէր այդ
վտանգը և հետեւաբար համապատասխան կարգադրութիւն-
թիւններ էր ըրած : Ինչպէս կ'երեւի ցարդ զօրաբանակի հրա-
մանատարութեան հետ փոխանակուած գաղտնի թղթակցու-
թիւններէն, այն գործողութիւնները որ պիտի ճշդն մեր ազ-
դին, և նոյն իսկ իսլամական աշխարհին ապագան, ԱՆԱՅՕ-

յուեկն աւելի եւրոպական ճակատի եւ կեդրոնական Ասիայի շուրջը կը դառնան : Այս երկիրները արիւնհեղութեան մէջ են : Թուրք բանակը ազգին պիտի ապահովէ այն ազատութիւնը զոր խոստացած է : Գործերն այսպէս ըլլալով, ըստը հայրենակիցները տխուր են իմանալով ձեր անջատողական ձգտումները, զուր որ կը գանուիք մեր ամբողջ վստահութիւնը վայելող երկու գորարանակներու դուռը, մինչ մեր թշնամիները կը սպասեն մեր ջլատման ու մեր միութեան քակտուելուն որպէս զի ուրախանան . . . «Եւայն» :

Այս նամակով Էնկիւրիի Ազգ. Մեծ Ժողովը դաւաճան կը համարէր ամէն անոնք որ այս ձգնաժամային բողոքին կը լքեն միաբանութիւնը : Ի վերջոյ նամակը հրահանգներ կուտար Քարապէքիի, որպէս զի զանոնք գործադրէ հայկական ճակատին վրայ . . . :

Կ'երեւի այսպէսով փակուեցաւ Քարապէքիը—Քէմալ միջադէպը և Հայաստանի արշաւանքն առաւ գործնական քայլ մը :

10—ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՇԵՏ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

920 Սեպտեմբեր 7ին Էրզրումի 15րդ գորարանակի հրամանատար Քեազիմ Քարապէքիը, ստացած հրաւերին վրայ կը հասնէր Էնկիւրի, ուր յաջորդ օրն իսկ տեղի կ'ունենար պատերազմական գերագոյն խորհուրդ մը նախագահութեամբ Մուսթաֆա Քէմալի : Կը մասնակցէին Անատոլուի նշանաւոր զինուորականները, Ահմէտ Յէվզի, Մուհիտտին, Ալի Յուսաֆ Եփէնա և Նուրէտտին փաշաները և ընդհանուր սպայակոյտի պետ Ըսմէթ պէյ :

Քեազիմ Քարա Պէքիը յայտարարեց թէ Հայաստանի դէմ ընդհանուր յարձակողական մը անհրաժեշտ էր, տրուած ըլլալով որ Պալչէվիքներու հետ հազորակցութեան միակ

ճամբան անընդհատ թրքական հողամասի մէջ հայկական խուժուժներու կողմէ կտրուելու վտանգին տակ է :

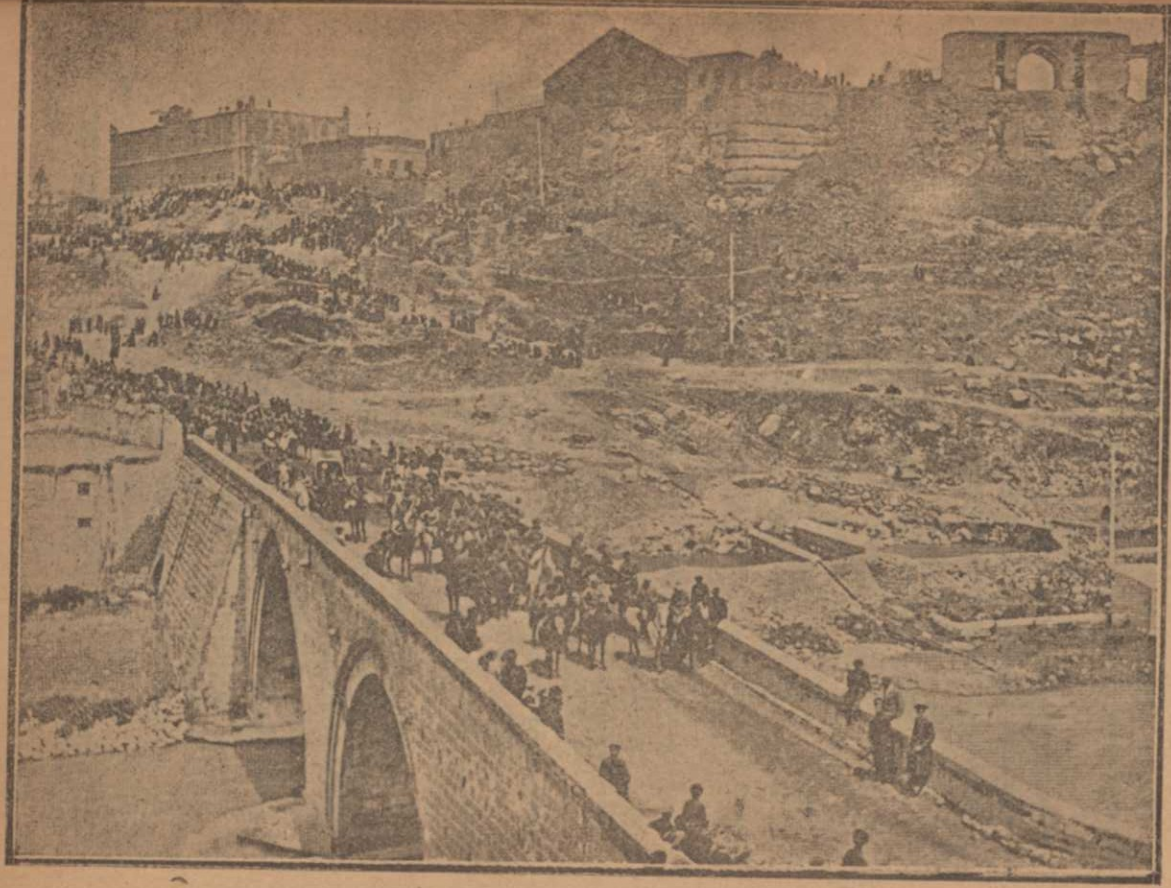
Փողովը հարցուց անոր թէ իր զօրքերը բաւական էին և ապահով էր Քէմալական բանակներուն կատարեալ յաջողութեան մասին : Քեաղխով Քարա Պէքիր ունէր 4 զօրաբաժին , սրուն երկուքը Բէմզիի հրամաններուն տակ կը զրտնուէին : Այս զօրաբաժիններէն իւրաքանչիւրը ունէր մօտ 4—5000 զօրք և պիտի օժանդակուէր թրքական ու քրդական անկանոն ուժերու կողմէ : Ըստ Քեաղխովի արեւելեան ճակատի թրքական հրետանին , թէև անկատար՝ բայց բաւարար էր :

Սակայն և այնպէս կէտ մը կը մնար մութ Մուսթաֆա Քէմալի համար : Հայաստանի դէմ յարձակման մը պարագային , կը մնար զիտնալ թէ ի՞նչ պիտի ըլլար Վրաստանի ընթացքը , որ ինչպէս յայտնի է , թուով պզտիկ բայց լաւ կազմակերպուած ընտանի մը ունէր : Կը մնար ապահովել զործողութեանց ազատութիւնը թէ՛ Վրաստանի և թէ՛ Ռուսիոյ կողմէն : Թուրքերը չմոռցան այդ քաղաքական ձեռնարկները :

Մուսթաֆա Քէմալ այս մասին սիրտը հանդարտեցնելու համար անթել հեռագրով զիմուժ կատարեց Պազու , ուր կը գտնուէր ասիական ժողովուրդներու քօնկրէին մօտ թրքական պատուիրակութիւնը : Բէմզիի փաշա որ հոն կը գտնուէր պաշտօն սոսանձեց պատրաստելու զետինը Պազուի մէջ և աշխատեցաւ շահել իր կողմը Ազրպէյճան—Պալէստինա խումբերը :

Միւս կողմէ , քօնկրէին պատուիրակներէն երկրագործական նախկին նախարար Եուսուֆ Քէմալ գաղտնի պաշտօն ստանձնեց Թիֆլիզի մէջ և թողուց Պազուն դէպի Վրաստան մեկնելու համար :

Մէկ քանի օր յետոյ , Եուսուֆ Քէմալի նախագահած թրքական պատուիրակութիւնը Թիֆլիզ կը հասնէր և կ'ըջնէր Օթէլ տ'Օրիան , ուր սենեակներ պահուած էին իրեն համար : Բայց ազգայնական նախարարը պարտաւորուած էր ամենախիստ գաղտնիք պահելու համար անձանաչ մնալ :

Երևանի մէջ, Չուկոֆի կամուրջը

Յաջորդ օրը, ԵՌԱՍՏՈՒՓ Քէմալ կ'ընդունուէր Վրաստանի վարչապետ Մ. Ժօռտանխայէ և յետոյ արտաքին գործոց նախարար Կէկէչկօրիէ: Տեսակցութիւնը տեւեց աւելի քան մէկ ժամ և որուն յաջորդեց մտերմական ճաշկերոյթ մը Կովկասեան Ակումբին մէջ: ԵՌԱՍՏՈՒՓ Քէմալի պաշտօնը վերջացած էր: Ան զուտ խորհրդակցական ընդթ ունէր և տեւեց խիստ կարճ: Թուրք պատուիրակը երկու օր յետոյ կը մեկնէր Թիֆլիզի մէջ Սափեէթներու դեսպան Քիրօֆի հետ վերջին տեսակցութենէ մը վերջ:

Քիրօֆ կը յաջորդէր Կոմս Պէքէնտօրֆի որ կը գտնուէր Պազու՝ Զինովիէֆի մօտ, ներկայ գտնուելու համար ասիական ժողովուրդներու Քօնկրէին:

ԵՌԱՍՏՈՒՓ Քէմալ Ազրպէճան վերադարձին իր պաշտօնին մասին տեղեկութիւններ հաղորդեց Պէքիւր Սամիի նախագահած թրքական պատուիրակութեան: Այս վերջինը սակայն ոչ մէկ պատասխան տուաւ Էնկիւրիի, առանց նախապէս տեսակցելու Սափեէթներու պատուիրակութեան հետ: Ինչ որ ալ բլլար, յայտնի եղած էր թէ Հայ—Քէմալական կոնի մը պարագային, Վրաստան խիստ չէզոք պիտի մնար: Այլևս ինչպիսի կը կայանար միմիայն Սափեէթներու հետ համաձայնելու մէջ, ինչ որ եղաւ:

Յառաջի մասնաւոր տեղեկութեանց նայելով հայկական արշաւանքին արտօնութիւնը ստանալու համար Էնօլէր փաշա որ Պազուի համաժողովին կը մասնակցէր, յատկապէս Մոսկուա դնաց և այդ մասին համաձայնութեան մը զարով Լէնինի կառավարութեան հետ, վերադարձաւ Պազու:

Պազու հեռագրեց այն ատեն Էնկիւրիի անթիւ հեռագրի կայանին՝ հետեւեալ լատինական հեռագրի.— «Շնտրան՝ ազուս»:

Իէմզի դնաց յետոյ իր պաշտօնաւեղին ի գլուխ 13րդ զօրարանակին որ սկսած շարժիլ դէպի հայկական սահմանադրուիլը:

Սեպտ. 19ին, պատերազմական վիճակը հաղորդուեցաւ զօրքերուն, բայց գործողութեանց սկսման համար սպասուեցաւ Քեաղիմ Քարապէթիի որ մեկնելէ առաջ իր ծրա-

զիրը անթելով հազորդեց Պազու :

Մինչ այս մինչ այն, զօրքերը պատրաստուած էին եւ ընդհանուր յարձակումը սկսաւ Սեպտ. 21ին :

Էնկիւրիի կառավարութիւնը այս բոլոր գործողութեանց եւ շարժումներուն մասին խիստ դաղտնիք պահեց եւ յարձակումը սկսաւ անակնկալ կերպով, նոյնիսկ օրինաւորապէս պատերազմ յայտարարելու ընկալեալ սովորութիւնը ոսնակոխ ընելով :

II — ԿՈՂԲԻ ԵՒ ՕԼԹԻ Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՒՈՒՄՆԵՐԸ

Թուրք բանակին ընդհ. յարձակողականէն տուջ արդէն հրոսակային կոիւնները անպակաս էին հայկթուրք սահմանին վրայ եւ շրջակայքը :

Թրքական ասպատակութեանց կեդրոն մը եղած էին Կողքի եւ Կաղզուանի մարզերը : Արարատի եւ Բարթոզի լեռնալանջին վրաս ընակող քիւրտ հրոսակներ յաճախ թուրք սպաներու առաջնորդութեամբ կը յարձակէին Կողքի շրջակայ հայ գիւղերուն վրայ : Կողքի շրջանը ուսական տիրապետութեան օրով ալ աւագակային շրջան մըն էր :

Օգոստոսի վերջերը եւ Սեպտ.ի սկիզբը թուրք-ազէրի համաձայնութեամբ տնտեսական պոյքօթ մը սկսաւ Հայաստանի դէմ : Ազրպէճան կաթիլ մը քարիւղ չէր տար, այնպէս որ, հայկական կառախումբերը հազար դժուարութիւններով եւ փայտ վառելով դժուարաւ կրնային երթեւեկել : Թուրքերը, արգիլելու համար Օլթիի մօտակայ ամխահանքերուն շահագործումը, զանոնք գրաւելու ձեռնարկեցին : Իսկ Հայաստանի տնտեսական միւս հարստութիւնը եղող Կողքի աղահանքերն ալ հարկ էր ձեռք ձգել, թէ երիտասարդ հանրապետութիւնն առանց աղի ձգելու եւ թէ այդ աղին Կովկասեան ուրիշ երկիրները ղրկուելովը Հայոց ըրած շահը արգիլելու համար :

Եւ յետոյ Կողքը ռազմական յատկութիւններ ունէր,

հոնկից կարելի էր սպասնալ Երեւանի: Իկտիր-Սարրդա-
միշ-Կողբ Թուրքերուն սիրած ճակատն էր Հայաստանը հար-
ուածելու համար:

Հայկական կառավարութիւնը բնականաբար անտարրեր
չէր կրնար մնալ այս բոլոր խմորումներուն և Կողբի աղա-
հանքերուն ու Օլթիի ածխահանքերուն Թուրքերուն ձեռքը
գտնուելուն: Ուստի հրաման տուաւ նոյն ճակատի իր
զօրամասին առաջ խաղալ:

Հայերը գրաւեցին Օլթին ու ածխահանքերը և անմիջա-
պէս սկսան շահագործումը: Այս քարածուխը փորձուեցաւ
կառախումբի համար և լաւ գտնուեցաւ:

Սեպտ. 7ին Կաղզուանի շրջանի հայ զօրքերը գրաւեցին
Թայլու Պուրուն սարը որ կը գտնուի Արաքսի վրայի Արչա-
յի կամուրջին հարաւ արեւմտեան կողմը: Սեպտ. 8ին զը-
րաւեցինք Էնճէսու գիւղը և անոր հարաւ արեւելեան բար-
ձունքները:

Սեպտ. 9ին ժամը 18ին երկու ժամ տեւող կռիւներէ
յետոյ Հայերը գրաւեցին Կողբը և աղահանքերը: Գրաւուե-
ցան 1 լեռնային թնդանօթ, 2 հեռախօս և այլ աւար: Մեր
կորուստները աննշան էին: Փիրլու գիւղին մօտ թշնամիին
յարձակումին դիմադրած պահուն ինկաւ Սասունի հեծելա-
զօրքի սկտ և մեր անձնուէր հայդուկներէն Մանուկ:

Թուրքերը նոյն օրը գործողութեան սկսան Օլթիի ճա-
կատին վրայ: Անոնք հրետանիի կրակ բացին վասկոլտ լե-
րան վրայ: Սեպտ. 10ին թրքական սաւառնակները երեւ-
ցան Սարը Ղամիշի վրայ և զարձակում եղաւ Բարդուսի դէմ,
և ուժեր կեդրոնացուցին Օլթիի ուղղութեամբ:

Քարապէքիք 4000 զօրք համախմբելով Օլթիի դէմ, զայն
գրաւեց Սեպտ. 14ին և Հայերը քաշուելով բոնեցին Ագուն-
գիր և Քեշիւր գիւղերու գիրքերը:

Այն օրէն սկսաւ Հայկական պարտութեան շղթայա-
շարը:

12—ԱԶՐՊԷՃԱՆԻ ԵՒ ՊԱՆՇԷՎԻՔՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Հայերուն յայանի էր որ Թուրքերը միացած էին Պալշէվիքներուն հետ և թէ ուղմական գործակցութեան մը կատարուը Թուրքերը իրենցմէ չէին ծածկեր: Արդէն, Ազրպէճանի կողմէն, Պալշէվիք զօրքեր, մասնակցութեամբ Թուրք զօրքերու, Օգոստոսին գործի սկսած և պատճառ դարձած էին որ Հայ—Ռուս ղինադուլ մը կնքուի Զանգեզուրը, Ղարապարը և Նախիջևանը զիջելով:

Պալշէվիքները Թուրքերուն օգնեցին նաև դրամ, ուղմանիւթ և պարէն ղրկելով: Նոյնիսկ Ռուս մարզիչներ գացած էին Թուրք բանակը: Տ փութ ոսկեգրամ որ թաղուած էր Անգեղակոթ գիւղը, Զանգեզուրի վրայով ղրկուած էր Էնկիւրի:

Արեւմտեան ճակատէն Թրքական յարձակումներուն արձագանգ կուտային Պալշէվիքները՝ արեւելեան կողմէն:

Սեպտեմբեր 15ին թաթարական յարձակում Շարուրի մարզին մէջ Տարալակեազի Դրունք գիւղին դէմ: Նոյնը Բազար Կեչարի մէջ:

16ին: Կարմիրներու յարձակում Իջևանի մարզը, Աքսիւպապա գետի հովիտին մէջ: Այս ճակատին վրայ Պալշէվիքները գրաւած էին կարգ մը գիւղեր զորս Հայերը մասամբ ետ առին:

Երեւան բողոքեց որ կը բռնաբարուի Օգոստ. 10ի դաշինքը:

Սեպտ. 21ին Թաթարները Բազար Կեչարի կողմէն անցան հայկական սահմանը և միանգամայն յարձակեցան Շորլայի և Պապաճան Տէրէսի գիւղերու վրայ, բայց ետ մղուեցան: Իջևանի ուղղութեամբ Աքսիւրար գիւղի հովիտէն մեր զօրքերը թշնամին քչեցին և գրաւեցին Փարախլի և Մազամի գիւղերը: Թշնամին քաշուեցաւ Օգոստ. 10ի պայմանագրի սահմանագիծը:

Սեպտ. 22ին թշնամին դարձեալ յարձակեցաւ, Աքսիւրարայի երկու գիւղերը գրաւեց զորս Հայերը յաջողեցան վերագրաւել:

Այդ օրերը, թուրքերը ասդին կը ումբակոծէին Սարը Ղամիշի մէջ Քէօու Օղլու Պաշը բարձունքը :

Կարմիր Ռուսերու և Ազէրիներու անպաշտօն գործակցութիւնը թրքական զինուորական գործողութեանց, այսպէս տեսց քիչ մը ժամանակ ևս, և երբ թրքական յարձակողականը ծաւալեցաւ ու Հայաստանի և Սափիէթներու միջև բանակցութիւնք սերտ հանգամանք մը ստացան, այն ատեն անյայտ պատճառներով, թէ Մոսկուայի կառավարութիւնը և թէ Ազրպէճան չէզոքութիւն յայտարարեցին ներկայ կրօնին մէջ :

13.—ԹՐԲԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

Հայաստանի հետախուզական պաշտօնատուներ սեպտեմբերի կիսուն կը տեղեկանար թէ թուրքերը կը պատրաստուին յարձակիլ Հայաստանի վրայ :

ՔարաՊէքիրի բանակը իր չարժուժը սկսաւ սեպտ. 21ին Սարը Ղամիշի ուղղութեամբ : Թուրք զօրքերը կանոնաւոր կազմակերպութիւն ունէին և հրետանիի բաւական կարեւոր ուժ մը :

Հայերը իրենց փոքրաթիւ ուժերը տարածած ըլլալով Մերանիկ-Արտաշան գծին վրայ, ստիպուեցան շուտով ամփոփուիլ Սարը Ղամիշի ուղղութեամբ :

Սեպտեմբեր 28ի գիշերը, Տաճիկները զգալի ուժերով յարձակման անցան Սարըղամիշի վրայ, միեւնոյն ժամանակ Բարտուսէն և Քարաքուրդի վրայով : Թշնամիին ճնշման տակ մեր զօրքերը ետ կը նահանջեն դէպի Սարըղամիշ :

Իկտիբի ուղղութեամբ Քիւրտերը և Տաճիկները կը սկսին շարժիլ : Սեպտեմբեր 28ին թշնամի խուզարկուներ երեւացին Արճաճ գիւղի շրջանին մէջ :

Սեպտ. 29ի գիշերը թշնամիին գերազանց ուժերուն ճնշման տակ մենք պարպեցինք Սարը Ղամիշը : Մեր յամառ դիմադրութեան շնորհիւ Վէրիշէն գիւղի մօտ, յաջողեցանք անցնիլ Սարը Ղամիշը պաշտպանող զօրամասի թիկունքը, որով նահանջը կատարուեցաւ կանոնաւոր կերպով :

Հարամ-Վարդանի մօտ, Սեպտեմբեր 29ին, թշնամիին

Թիկունքային շարժումը ետ մղուեցաւ հակահարուածով մը :

Նովո-Սէլիտի շրջանին մէջ, Սեպտ. 30ին ժամ 12ին թըշնամին հրետանիի կրակի աջակցութեամբ յարձակման անցաւ Օլուխլու գիւղի մեր զօրքերուն վրայ, սակայն մեր զօրամասերուն կողմէ ետ մղուեցաւ :

Ճակատը կը տարածուէր Օլիթիէն Իկաիր, շուրջ 250 քիլոմէթր տարածութեան մը վրայ :

Սասցուած անգեկուլթիւններու համաձայն թրքական ուժերը երկու զօրարածիներէ կը բաղկանային, մօտ 8-9000 հոգի, որոնց կը գործակցէին թուրք եւ քիւրտ պաշտօնողներ, ալան թալանի ախորժակով վառուած : Թուրքերը Իգմիրի ճակատէն և Տրապիզոնի զօրարածիներէն ալ ուժեր փոխադրեցին հայկական ճակատը :

Թրքական բանակատեղին հաստատուած էր Հասան Բալէբայց յետոյ փոխադրուեցաւ Սարը Ղամիշ :

Թրքական Ծրդ զօրարածինը կը գործէր Իկաիրի մարզին մէջ, Արդը Սարը Ղամիշ-Կաղզուան-Կարս գծին վրայ : Կըսուելի թէ այս զօրարածինին կը հրամայէր Նուրի փաշա :

Ծրդ զօրարածինն մէջ առնուած էին նախկին Թաթարս ան հեծելազունը որ Ազրպէճանի Մուսավաթական կառավարութեան օրով Նուրի փաշայի հրամատարութեամբ կը գործէր Ղարաբաղի մէջ, զօր. Ետիքարովի զօրաշարքերուն մէջ : Բայց Պալէվիքեան յեղաշրջումէն յետոյ այդ գունդը անցաւ Պայաղիտ, յետոյ Էրզրումի ուր վերակազմուելով կոչուեցաւ Ազրպէճանեան հեծելազունը : Անոր մեծ մասը Լէզկիներ էին և իրր առաջապահ կը ծառայէր. այն էր որ առաջին անգամ մտաւ Սարը Ղամիշ :

Սարը Ղամիշի արտդ անկումը կը ճեղքէր Հայկական ճակատը :

Ահագանդը հնչեց, և առաջին գործը եղաւ հայկական ցրիւ ուժերը շուտով իմի համախմբել և կեդրոնացնել Սարը Ղամիշ-Կարսի ճամբուն վրայ, արգիլելու համար թրքական ներխուժումը :

Թրֆսկսն մարտկոց մը Կարսի դիմաց